

18. Верменич Я. В. «Історія міст і сіл Української РСР». *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorija_mist_i_sil_URSР (останній перегляд: 27.03.2020)
19. Закон України про Національний архівний фонд та архівні установи. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12/ed20140419> (останній перегляд: 30.03.2020)
20. Про створення галузевого державного архіву Українського інституту національної пам'яті. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2016 р. № 1000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-2016-p> (останній перегляд: 30.03.2020).

УДК 930.253:627.8(477.53)

Олег Бабенко
(м. Кропивницький)

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГІДРОВУЗЛА

Йдеться про джерельну базу досліджень історії спорудження Кременчуцької ГЕС, зокрема й документи Державного архіву Полтавської області, що відображають деякі важливі аспекти процесу будівництва гідровузла. Документи стосуються головними чином проблеми переселення мешканців зони затоплення водосховища ГЕС, санітарної очистки дна майбутнього водосховища, проблеми створення захисних дамб для обмеження зони затоплення та порятунку населених пунктів, територій та промислових об'єктів.

Ключові слова: історія України, Кременчуцька ГЕС, Полтавська область, документальні джерела.

Кременчуцька гідроелектростанція, побудована у 1955–1960 рр., на момент початку експлуатації була одним з найбільших промислових об'єктів, зведених у післявоєнний період в Українській РСР. При цьому водосховище, що виникло внаслідок будівництва станції, було також найбільшим у республіці [1]. Масштабне будівництво вимагало мобілізації фінансових і трудових ресурсів фактично усєї республіки, а стосовно кваліфікованої робочої сили гідробудівельників – і всього Радянського Союзу [2].

Загалом, економічний ефект від пуску в експлуатацію КремГЕС отримала майже уся Україна. Проте під час її спорудження найбільше навантаження від втрат соціально-економічного та витрат фінансового характеру припало на долю Кіровоградської, Полтавської та Черкаської областей, що безпосередньо прилягали до зони будівництва, у зв'язку з чим їхні значні території були затоплені чи підтоплені рукотворним Кременчуцьким морем. Важкий тягар

будівництва ліг і на плечі простих трудівників – жителів пристанційних масивів зазначених областей, які, як свідчать нарративні джерела, сприймали своє життя розтягим між «до-» і «після-» «того» будівництва.

Документи, які є основною джерельною базою для дослідження історії спорудження КремГЕС, містяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, м. Київ, Центрального державного архіву вищих органів влади України, м. Київ, Центрального державного науково-технічного архіву України, м. Харків, Державного архіву Кіровоградської області, м. Кропивницький, Державного архіву Черкаської області, Державного архіву Полтавської області, а також колекціях та фондах музейних установ, особливо тих сучасних адміністративно-територіальних одиниць України, населені пункти яких знаходилися безпосередньо в зоні масштабної новобудови [3].

У фондах названих архівних установ та музеїв зберігаються різного роду і походження документи, що відображають як особливості самого перебігу будівництва станції, так і різноманітних процесів, що його супроводжували, а також наслідки створення величезного промислового об'єкта для Кіровоградської, Черкаської та Полтавської областей, окремих їхніх районів. Усі вони, у своїй сукупності, створюють цілісну панорамну картину життя (у певному хронологічному періоді) обширного регіону Середньої Наддніпрянщини, адміністративно поділеного між трьома областями, підпорядкованого небаченому раніше за своїми масштабами будівництву.

Слід зауважити, що комплекс документів, пов'язаних з будівництвом КремГЕС, що зберігається у Державному архіві Кіровоградської області, є дещо повнішим, ніж в інших архівах України, оскільки до нього належать не лише документи партійних і радянських органів різного рівня, зокрема і зумовлених їхньою територіальною приналежністю, а й фонд «Управління будівництвом Кременчуцької гідроелектростанції «КременчукГЕСбуд», у якому містяться документальні матеріали щодо усього процесу будівництва: від задуму й комплексу усіх проектних рішень – до пуску в промислову експлуатацію об'єкта грандіозної новобудови незалежно від місця територіально-адміністративного розташування її складників [4].

Процеси й проблеми трансформаційного характеру в соціально-економічному житті Кіровоградської, Черкаської і Полтавської областей у зв'язку зі спорудженням КремГЕС, а значить і завдання, які виникали перед їхнім партійно-радянським керівництвом, були здебільшого однаковими з огляду на ідеологічні домінанти тогочасної політики «радянського будівництва» й «розбудови» народно-

господарського комплексу країни. Відповідно й основний зміст комплексів документів, пов'язаних з будівництвом КремГЕС, що зберігаються в державних архівних установах цих областей, є приблизно однаковим.

Передусім йдеться про документи, що стосуються переселення людей із чаши майбутнього Кременчуцького водосховища, а також санітарної очистки зони затоплення та підтоплення, будівництва захисних споруд тощо. Зазначені документи відображають конкретні адміністративно-управлінські рішення керівництва областей та районів, перебіг переселення, вирішення проблем переселенців, насамперед, стосовно побудови помешкань на новому місці, а також наділення їх землею, скасування податків на втрачені землі та отримання компенсації, містять різноманітні розрахунки фінансового характеру. Саме цього роду документи дають можливість дослідникам сприймати загальні процеси, пов'язані з будівництвом КремГЕС, через ті чи інші заходи, події і приклади, долі окремих людей, що були не лише окремими «гвинтиками» чи «коліщатами» в державному механізмі, а й заручниками ситуацій, що склалися. З огляду на це кожен документ, зокрема й збережений у фондах Державного архіву Полтавської області, набуває неабиякого значення як ілюстрація чи одиничного (виняткового), чи типового для розуміння узагальнених речей небезболісних процесів будівництва гідровузла, ніби окремий промовистий штришок, без якого барвисте багатопланове художнє полотно епохи втрачає і цілісність, і сенс, і виразність масштабів.

Безпосередньо у Державному архіві Полтавської області основний корпус джерел з історії будівництва КремГЕС міститься в фонді виконавчого комітету Полтавської обласної ради депутатів трудящих (Р-4085), зокрема в його описі № 10. У зазначеному описі накопичені документи Градизького, Оболонського, Кременчуцького та Кишеньківського районних виконавчих комітетів Полтавської області, які, в основному, стосуються все тих же проблем переселення мешканців зони затоплення. У справах опису представлені штатні розписи та різноманітні фінансові документи оціночних комісій, плани відселення й переселення, відповідні рішення виконкомів, матеріали обговорення проблемних питань та інші документи, пов'язані з проблемою можливого затоплення й підтоплення району Кременчук–Крилів, а також різноманітні контрольні документи, що стосувалися виконання рішень з переселення та використання фінансів тощо [5].

Однією з важливих проблем, яка виникла у наслідок первісних проектних прорахунків щодо меж і формування чаши майбутнього водосховища та затоплення пристанційних територій, стала необхідність порятунку значних лісових масивів та населених пунктів лівобережної низовини. На території Полтавської області це передусім стосувалося Оболонського масиву. Обговорення та шляхи вирішення

проблеми висвітлені у одиниці зберігання № 19 згаданого опису, у якій з-поміж іншого міститься протокол засідання комісії Держбуду УРСР та міжвідомче листування щодо питань будівництва захисних споруд на Кременчуцькому водоймищі.

Оболонський масив знаходиться на лівому березі р. Сула між селами Оболонь та Мозоліївка в межах Полтавської області. Для захисту масиву від затоплення спорудили 8 низьконапірних дамб, що з'єднали окремі острови й півострови. Перекидання води з річки Крива Руда здійснено завдяки каналу з насосною станцією. Слід зазначити, що об'єктивні свідчення наявних документальних джерел відповідають наративам, із якими автор цих рядків мав контакт на зазначеній території ще в роки своєї шкільної юності. Греблею захистили також і м. Крюків, що нижче від Кременчуцької ГЕС за течією Дніпра і не перебуває безпосередньо в зоні водосховища.

20–25 листопада 1959 року в м. Кременчук відбулася чергова нарада під головуванням начальника управління промислових будівель, організації та економіки будівництва Держбуду УРСР І. Даниловича. У нараді взяли участь заступник голови Полтавського облвиконкому І. Хименко, голова Кременчуцького міськвиконкому Д. Скринник, головний спеціаліст управління планування та забудови міст Держбуду УРСР І. Кирилов, старший інженер Держплану УРСР В. Чухманенко і ще 18 відповідальних фахівців обласних та районних управлінь [6, арк. 1].

На нараді констатовано невиконання постанови Ради Міністрів УРСР від 10 серпня 1959 року № 1253 про заходи в частині захисту Кременчука-Крюкова від затоплення та підтоплення у зв'язку зі збільшенням потужності Кременчуцької ГЕС та будівництва Дніпродзержинської ГЕС. Після обміну думками та розгляду проектів і макетів, а також вивчення наявного рельєфу в потенційній зоні затоплення та підтоплення, було ухвалено низку рішень, що мали прискорити будівництво необхідних захисних споруд [6, арк. 2].

Насамперед були уточнені обов'язки різних інститутів Держбуду УРСР, що мали негайно підготувати необхідну документацію; посилено координацію між різними установами, які на той момент навіть не уклали між собою відповідні угоди, без яких унеможлилювалося виконання урядової постанови № 1253. Також вказано на необхідність уточнення меж зони затоплення у районі «Занасип». При цьому категорично стверджувалося, що у районі, насиченому різноманітними підприємствами та житловою забудовою, недоцільно і неможливо будувати окремі захисні споруди для кожного з підприємств там розташованих, а потрібно будувати одну греблю. Зауважено, що залишити Кременчуцьку пристань для вантажних операцій на попередньому місці також було неможливо, а потрібно було будувати її на новому місці [6, арк. 2-3].

Строк розробки робочих креслень по Занасипській дамбі визначався до 1 травня 1960 р., у тому числі креслення з намиву дамби до 1 лютого того ж таки року. Виконати проектне завдання як одне з першочергових потрібно було до 1 квітня 1960 р., а повністю закінчити зведення дамби – до 1 червня 1960 року. Відповідальним за розробку документації було призначено Укргідропроєкт, а виконання усіх робіт покладено на КременчукГЕСбуд [6, арк. 3].

Загальну вартість робіт визначили у 67,2 млн. карбованців. При цьому 26,3 млн. крб. мав витратити КременчукГЕСбуд, 11,8 млн. крб. виділялося за рахунок народногосподарських планів на закінчення Крюківських водозахисних дамб, 19,6 млн. крб. викроїли за рахунок капітального будівництва підприємств [6, арк. 4].

Тільки деякі ділянки цих дамб укріпили залізобетонними плитами, адже при їхньому спорудженні використано «новаторський» досвід зведення Тясминської захисної та 680 м Черкаської дамб: розчин та бетонну суміш у тіло дамби розгортали бульдозерами. Ними бетон і трамбували. Попри це було застосовано величезну кількість ручної праці. Саме в такий спосіб майже по всій довжині крутих схилів дамб встелявся щебінь та бутовий камінь. Його об'єми, що пройшли через руки будівельників, сягали багатьох десятків тисяч тонн.

При проектуванні дамб враховували той факт, що висота хвилі у водосховищі не може перевищувати 2,6 м біля гирла Тясмину та 1,9 м біля м. Черкаси, тож дамби мали вивершуватися над поверхнею водосховища до 3 метрів. Важливу роль також відігравала якість ґрунту, що вкладався у дамби, тому якість намиву дамб контролювала Науково-дослідницька станція Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту. Лаборанти здійснювали регулярні заміри якості всіх робіт на дамбах, починаючи від вивчення стану підосви дамби та усіх намивних ґрунтів – до гребеня насипу включно. Вкладену в дамби землю перевіряли після кожного ярусу намиву товщиною в 0,8-1 м та через кожні 50-100 м вздовж греблі. Всього за час з 1955 по 1957 рр. здійснили взяття майже 29 тис. проб вкладених у загати ґрунтів. Усі ті площі, що не відповідали технічним вимогам, прибиралися і замінювалися потрібними [7, с. 89].

Іншою проблемою стала санітарна очистка майбутнього дна величезного водосховища. Полягала санітарна очистка у ліквідації усього, що могло б стати джерелом будь-якого зараження води – сміттєзвалища, поховання, гноярки, скотомогильники, ліси тощо. Про це вже мовилося в наших публікаціях [8].

Зазначимо, що у Полтавській області було проведено заходи аналогічні до тих, що мали місце на Кіровоградщині та Черкащині. Серед них передбачалися санітарна очистка території під дворами та садибами, зокрема розрівнювання будівельного сміття, засипка криниць, льохів, очистка відхожих місць. Також мала бути зачищена

територія під державними кооперативами та громадськими будівлями, колгоспними будівлями, тваринницькими дворами, літніми стійбищами худоби та іншими господарчими спорудами. Мали бути оброблені та укріплені могильники худоби. Також мали бути перенесені поховання трирічної давнини і старші, братські та одиночні могили воїнів Червоної Армії з одночасним встановленням обелісків на нових місцях. На ці потреби з бюджету області виділялося 619439 крб. [9, арк. 1].

Іншою проблемою стало переселення людей із зони затоплення водосховищем. При цьому переселенці повинні були отримати певну компенсацію, а також необхідні матеріали для будівництва житла та господарства на нових місцях. Переселенці мали бути і працевлаштовані. Та дуже часто вони зустрічали бездушне або прямо вороже ставлення з боку різнокаліберного начальства на нових місцях. Подібні явища спостерігалися не лише в Полтавській області, хоч вони більш детально зафіксовані у численних документах, утворених саме на її території. Так, в одній із архівних справ дізнаємося: 8 травня 1958 року після численних скарг від переселенців на керівництво колгоспу «Більшовик» Кременчуцького району та районні організації, що не реагували на скарги переселенців, до колгоспу прибула комісія у складі завідуючого інструкторським відділом Полтавського облвиконкому О. Богуна, секретаря Градизького райкому КПУ І. Костогриза, заступника голови райвиконкому з переселення І. Пшенишного. У присутності заврайвідділом з будівництва у колгоспах Кременчуцького району Щербаліста, старшого районного землевпорядника Пугача, голови колгоспу «Більшовик» Куприка та старшого інженера обласного управління з будівництва в колгоспах Ворони було проведено опитування переселенців з Жовнинського району Полтавської області [10, арк. 6-7].

Комісія з'ясувала, що у 1956-57 рр. на переселення до колгоспу «Більшовик» було загітовано 57 сімей. Від кожної сім'ї на будівництво будинків було виділено по одній працездатній людині. Оціночна комісія Градизького району виплатила сім'ям переселенців 50% суми компенсації, а райвиконком виділив будівельні матеріали на будинки для нових членів колгоспу [10, арк. 8]. Проте комісія зафіксувала бездушне ставлення та численні зловживання з боку голови колгоспу Куприка по відношенню до переселенців. Зокрема, Куприк примусив переселенців, що приїздили до колгоспу, будувати житло й одночасно працювати в колгоспі, у результаті чого протягом майже двох років переселенці не могли побудувати житло або змушені були будувати його в неробочий час так, щоби не знав голова колгоспу. Навіть ті, хто починав будувати у 1956 році не змогли закінчити його на 100% [10, арк. 8-9].

У той же час за «ухиляння» від роботи у колгоспі правління відбирало у переселенців присадибні ділянки. Тому, відпрацювавши мінімум 250–280 трудовнів, переселенці так і не могли добудувати свої домівки. Окрім того, будівельні матеріали, що були виділені для переселенців, використовувалися правлінням колгоспу на свій розсуд. Зокрема ці матеріали отримали колгоспний бухгалтер, який побудував собі паркан, та касир, який будував собі житло. Сам голова колгоспу не тільки збудував собі житло з матеріалів за заниженими цінами, виділених для переселенців, але й використовував переселенців на його будівництві, розраховуючись з ними дешевше, ніж з власними колгоспниками. Як результат – 24 будинки для переселенців ще у 1956 року мали досить високий стан готовності, але не були завершені навіть в осінньо-зимовий період 1957-58 рр. [10, арк. 9, 11].

Сараї та ін. господарські будівлі біля помешкань переселенців не будувалися. Переселенцям було заборонено користуватися старими присадибними ділянками, у той час, коли правління «Більшовика» не надало їм нових. Місця, передбачені під присадибні ділянки переселенців були виділені «своїм» колгоспникам. Окрім того, 15 колгоспників-переселенців отримали присадибні наділи у районі с. Чечелеве на місці, що затоплюється під час повені [10, арк. 10-11].

Про результати перевірки комісія вирішила поінформувати обласний комітет КПУ та виконавчий комітет обласної ради, вказавши на незадовільний стан справ щодо переселення мешканців зони затоплення та підтоплення і необхідність притягнення правління колгоспу «Більшовик» до найсуворішої відповідальності [10, арк. 12].

З огляду на викладене можемо зробити висновок про те, що документи Державного архіву Полтавської області є надзвичайно важливим джерелом для дослідження як історії будівництва Кременчуцької ГЕС і, особливо, створення величезного за розмірами пристанційного водосховища загалом, так і локальної історії втрачених і перенесених населених пунктів, окремих родин і людей, що втратили могили предків, поля, переліски й левади, сповнені перших стежок з босоногого дитинства. Схожість проблем і шляхів їхнього вирішення, які були актуальними для сусідніх областей, були відображені у відповідних фондах державних архівів Кіровоградської, Черкаської і Полтавської областей. Проте кожен з цих фондів, зокрема й документальний комплекс Державного архіву Полтавської області, містить унікальні документи, без вивчення яких дослідникам важко зробити об'єктивні висновки про виняткове і типове як в процесах, пов'язаних із спорудженням Кременчуцького гідровузла, так і в житті тогочасної України.

Джерела та література

1. Бабенко О. Будівництво Кременчуцького гідровузла (за документами Державного архіву Кіровоградської області) / Олег Бабенко. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2016. – 210 с. тощо.

2. Бабенко О. Особливості формування й діяльності колективу будівельників та працівників Кременчуцької ГЕС (Oleg Babenko. Specific Features of Formation and Activities of the Body of Builders and Personnel of the Kremenchuk Hydraulic Power Station)./ Oleg Babenko // Spheres of Culture. Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. Volume XVII, 2018/ – P. 369–378.
3. Бабенко О. Архівні документи про будівництво Кременчуцької ГЕС / Олег Бабенко // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. – 2019. – Вип. XI. – С. 105–118.
4. Бабенко О. Джерела з історії будівництва Кременчуцької ГЕС / Олег Бабенко // Архіви України. – 2017. – № 5-6. – С. 199–206.
5. Державний архів Полтавської області, Ф. Р-4085, оп. 10. Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих.
6. Державний архів Полтавської області, м. Полтава. Ф. Р-4085, оп. 10, спр. 19. Протокол засідання комісії Держбуду УРСР та листування по питанням будівництва захисних споруд на Кременчуцькому водоймищі.
7. Хвощевский Н. В., Губина Н. И. Инженерная защита в зоне водохранилища / Н. Хвощевский, Н. Губина // Энергетическое строительство. Сборник посвящен строительству Кременчугской гидроэлектростанции. Вып. 23. – М.-Л.: Государственное энергетическое издательство, 1961. – С. 86–95.
8. Бабенко О. Доля пам'ятників радянським воїнам та кладовищ, що потрапляли у зону затоплення водосховищем Кременчуцької ГЕС (За матеріалами Державного архіву Кіровоградської області) / Олег Бабенко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – 2016. – № 2 (42). – С. 7-13 тощо
9. Державний архів Полтавської області. Ф.Р-4085, оп. 10, спр. 38. Кошторисно-фінансові розрахунки на затрати по саночистці населених пунктів, що відходять під водосховище, благоустрою райцентра Градизьк.
10. Державний архів Полтавської області, м. Полтава. Фонд Р-4085, оп. 10, спр. 16. Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих. Інформації, довідки райвиконкомів й інших організацій про хід переселення населення із зони затоплення водосховища Кременчуцької ГЕС.

УДК 821.161.2.09(092)(477.53)

Тетяна Чешко
(м. Кобеляки, Полтавська обл.)

ЖИТТЄВІ ДОРОГИ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО НА РІДНІЙ КОБЕЛЯЧЧИНІ

Висвітлено біографічні дані письменника – земляка Павла Загребельного (25.08.1924–03.02.2009), Героя України, його тісний зв'язок з рідним краєм, відстежено вплив оточення і життєвих обставин на формування характеру і творчий потенціал майбутнього класика української літератури. Матеріал систематизовано на основі спогадів самого письменника, його тітки Ганни Загребельної, сина письменника Михайла Загребельного, шкільного товариша Михайла Ткаченка, односельця Михайла Задорожнього, сусідів, людей